

Nizami poeziyasında insan və cəmiyyət

Sevda Novruzaliyeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Azərbaycan Dövlət Tibb Universiteti. Azərbaycan.

E-mail: sevda.novruzaliyeva@mail.ru

*Əxlaqı xoş olan gözəl inciyəm,
Onunla yaşadım, onla köçərəm.*

Nizami Gəncəvi

Annotasiya. Nizami poemalarında rastlanan problemlərin başında insan və cəmiyyət problemi durur. Şair beş əsəri boyunca bu məsələyə bir prizmadan yox, bir neçə prizmadan yanaşır. Hər dəfə yeni fikirlərdən, yeni bədii priyomlardan yararlanır.

Nizami insan ilə cəmiyyətin əlaqəsini ədalət, doğruluq, insaf, yardımlaşma, səxavət, tənnsəvərlik, humanizm müstəvisindən müzakirəyə çıxarır. Ədib bu zaman hökmdarın üzərinə düşən vəzifələri sadalayır, ideal hökmdar obrazını yaradır. Şair çox gözəl bildirir ki, ədalətli və dinsevər hökmdar olmayınca, cəmiyyətdə işlər axarına düşməz.

Açar sözlər: Nizami, poeziya, insan, cəmiyyət, humanizm, ədalət, düzlük

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 11.11.2021; qəbul edilib – 16.11.2021

Human and society in Nizami's poetry

Sevda Novruzaliyeva

Doctor of Philosophy in Philology

Azerbaijan State Medical University. Azerbaijan.

E-mail: sevda.novruzaliyeva@mail.ru

Abstract. At the heart of the problems encountered in Nizami's poems is the problem of man and society. Throughout his five works, the poet approaches this issue not from one prism, but from several prisms. Every time he uses new ideas, new artistic techniques.

Nizami discusses the relationship between man and society in terms of justice, truthfulness, fairness, assistance, generosity, piety, and humanism. In this case, the writer lists the responsibilities of the ruler, creates the image of an ideal ruler. The poet knew very well that without a just and pious ruler, things would not work out in society.

Keywords: Nizami, poetry, man, society, humanism, justice, honesty

Article history: received – 11.11.2021; accepted – 16.11.2021

Giriş / Introduction

Dahi Nizami bütün zamanların sevimli, filosof şairidir. Neçə ki bəşər vardır, Nizami böyük ehtiram və sevgi ilə anılacaq, Homer, Dante, Şekspir, Füzuli, Puşkin, Höte kimi ölməzdir. Nizami ona görə ölməzdir ki, ideyaları dənən olduğu kimi, bu gün də aktualdır, sabah da aktual olacaq, bəşərin rastlaşdığı problemləri qələmə aldığı üçün ümumbəşəridir.

Nizami ümumbəşəri olduğu qədər millidir, türk soy-kökü ilə öyünən, islam dəyərlərinə sۆy-kənən sənətkardır. Onun hər misrasında əruz vəzninin sərt şərtləri saxlanır, hər misrasında elm

sərgilənir, ağıl heyrətə uduzduran bədii priyomları, məcazları, poetik fiqurları ortaya qoyan ecazkar şairdir.

Nizamini tərcümədə yox, yazdığı farsçada oxuyan hər an coşqu içində olmaqla, insan qələmindən çıxan mələk-sifət düşüncələrə notlanmaqla mənən dərin zövq alır, böyük şairin ruhuna ulu Tanrıdan rəhmətlər diləyir.

Əsas hissə / Main Part

İnsan cəmiyyətin yetişdirməsi olmaqla ona sıx bağlıdır. Cəmiyyət onu yetişdirir, ona təhsil və ailə verir, ona humanist duyğular aşılayır. Nizami doqquz əsr öncə “insan kim olmalıdır” sualının qarşısında özünü örnək götürərək yazır ki, o kimsənin ardınca yaman danışmayıb, yamanların sözünü dilə gətirməyib, ona yaman deyənə hədiyyə ilə peşman edib, düşməne kinli söz deməyib, etdiyi yaxşılıqların qarşılığı olaraq adına hər bir diyardan salamlar yollayıblar [3, s.38].

*Kimsənin dalınca deməyəm yaman,
Utanım üz-üzə gəldiyim zaman.
Yamanlar sözünü almaram dilə,
Peşiman edərəm mükafat ilə.
Düşməne kinli söz deməyəm, inan,
O sözlə özümə olaram düşman.
Pisdən yaxşılıqla qorunmaq mümkün,
Dünyada yaxşılıq hər şeyə üstün.
Yaxşılığım üçün hər bir diyardan
Salamdır hey gəlir namidarlardan.*

Cəmiyyətin bir üzvü olan insan cəmiyyətə fayda verməlidir, ziyan yox. Bu məsələdə Nizami məsləhət görür ki, kimsə yersiz (haqsız yerə) qan tökməsin, çünki fələyin də görünməz xəucəri var, qan tökənin qanını tökər. İnsan gərək kimsəyə qəm, kədər yetirməsin, axı az ziyan verən az ziyan çəkər, heç ziyan verməyənsə bir ziyan toxunmaz [3, s.195]:

*Yersiz qan tökməkdən daim dur geri,
Vuracaq bax səni çərxin xəncəri.
Ərənlər söyləmiş nə gözəl məsəl:
“Dəyməz dəyməyənsə ziyanlı bir əl.”
Yetməsin kimsəyə səndən qəm, kədər,
Az ziyan verənlər az ziyan çəkər.*

Yalan sözlər, yalan vədlər insanı dəyərdən salır, cəmiyyətin düzənini pozur, narazılıqlara, umu-küsülərə yol açır. Nizami deyir ki, yalançılıq sözün dəyərinə salır, onu qiymətsiz edir. Doğru danışan, doğru davranan insan cəmiyyətə pozitiv notlar aşılayır, ətrafdakıları yanlış yoldan çıxarıb, düz yola çağırır [2, s.47]:

*Var doğru yazmağa madam ki imkan,
Nəçin gəlsin gərək ortaya yalan?!
Qiyətdən salmışdır sözü yalanlar,
Doğrunu danışan möhtəşəm olar.*

Bir insan yalan deyirsə, demək, o, digərinə acı (dərd) çəkirmiş olur. Bir insan bir ailənin fərdi olduğu üçün bir insana verilən dərd onlarca insana verilən dərd sayılır.

İnsanlığın yox olduğu cəmiyyət iflasa və zülmə uğrayar, hər kim istədiyini edər, heç kəs etdiyi hərəkətə görə hesabat verməz. Öz dövrünü sərt qınayan Nizami vurğulayır ki, insanlığın yox-

luğu ucundan adam adamdan həzər edib qaçır, insanlardan mərifəti (qanacağı) alıblar, insanlıq yoxa çəkilib [1, s.117]:

*Dövrə bax, insanlıq yoxdur deyə,
Adam adamdan həzər eyləyir.
Adəm cinsindən mərifəti alıblar
Və adamlığı ortadan çıxarıblar.*

Üstün insan o kəsdir ki, cəmiyyətə xeyir verir, cəmiyyətdən aldığına cəmiyyətə verdiyi ilə cavab verir. Nizami doğru olaraq bu qənaəti bölüşür ki, insan yalnız elm və hünəri (sənəti) ilə başqalarından üstün ola bilər. Cəmiyyətdə gözəl nə varsa, faydalı nə varsa, elmə və hünərə borcludur. İnsanlar arasında keçmişdə olduğu kimi, indinin özündə də çoxsaylı rütbələr var. Nizami bütün rütbələr arasında yalnız alimin rütbəsinə üstünlük verir [3, s.470]:

*Elm ilə, hünərlə, başqa cür heç kəs
Heç kəsə üstünlük eyləyə bilməz.
Rütbələr içində seçilir biri,
Hamıdan ucadır alimin yeri.*

Nizami tövsiyə edir ki, bir insanın vücudunda bir hünər görsən, onu bəyən, bəyənməsən, bir inci itəcək, bəyənsən, bu inci ayrı rəng olar, suyunun çəməsi ikiqat artar. Demək, xeyirsevərlik cəmiyyətdə istedadların, hünərlərin artmasına yol açır [1, s.228].

*İnsanın vücudunda olan hər hünəri
Bəyənməsən, bir inci itmiş olacaq.
Əgər onu bəyənsən, başqa rəng olar,
Suyunun çəməsi iki dəfə çox olar.*

İnsanları tərbiyəli olan cəmiyyət alqışlanan cəmiyyətdir. Belə yerdə cinayət və qanun pozuntuları az olur, hər kəs layiq olduğu vəzifəni tutur. Məhz tərbiyəli insanlar hünər arayır, Nizamının sözü ilə desək, harda olsalar, orda canla hünər (sənət, peşə) öyrənirlər [1, s.228]:

*Tərbiyə ilə bəslənmiş insanlar
Hünər görsələr, canla bəslərlər.*

Nizami insanları səxavətə (əliaçıq olmağa) çağırır. Şairin qənaətinə, yeməyi dəniz kimi tək yemə, yoxsa yediyin dəniz kimi acıyar (necə ki Xəzər dənizindən heç yerə çıxış olmadığı üçün suyu şordur), bulaq ol, gəlib-gedənə su ver, hər kuzə də qarşında əylər. Başqa sözlə, simic insanlar cəmiyyətin neqativ fərdləridir, səxavətli insanlar isə cəmiyyətin saya qoyulan inciləridir [3, s.520].

*Yeməyi heç yemə dəniz kimi tək,
Yediyin olmasın acı dəniz tək.
Bulaq ol, çox olsun gəlib içənin,
Dursun qulluğunda kuzələr sənin.*

Əmək təbiətin insana verdiyi ali nemətdir, insanı ucaldır, məqama çatdırır, ona sayıq və başı ucalıq donu geydirir. Tənbəli olan ailə, kollektiv, cəmiyyət tənzümlə uğrayır. Bədəndə xərçəng insana nə acılar verirsə, tənbəllik də insanın iç üzünü çürüdür, insanı möhtac duruma qoyur, onu ehtiyacların qoynuna atır [3, s.521]:

*Bu nə tənbellikdir, giriş bir işə,
Bekarlıq insanı sıxar həmişə.
Özgənin əliylə qazdırma mədən,
Özün bir əl tərət, əgər dirisən.*

Cəmiyyəti sağlam saxlamaq üçün onu canılardan (qətl törədənlərdən) və oğruların qorumaq lazımdır. Nizami yazır ki, canilər və oğrular cəmiyyətə zərər vuran, onu sağlam düzəndən çıxaran neqativ ünsürlərdir. Belələrini bağışlamaq olmaz, bağışlananlar yenə etdikləri suçu edəcəklər [3, s.523]:

*Günahsızla dava fikrinə düşsən,
Səbr elə, bu işdə tələmə heç sən.
Canini, oğrunu bağışlama heç,
Başqa təqsirlərdən, günahlardan keç.*

Nizami zülmü kəskin qınayır, çünki zülm (haqsız yerə pislik) insanın başına olmazın bəlalər gətirir. Heç vaxt olmayıb ki, zülm edən sonadək xoşbəxt yaşasın, cəzasını çəkməsin. Əgər zülmün ardınca cəza olmasaydı, yer üzünün düzəni çoxdan pozulardı, cəmiyyət ciddi sarsıntılarla üz-üzə qalardı. Bütün zalımlar, Hitler, Mussolini, Mircəfər Bağırov, Səddam Hüseyn kimi tiranların sonu faciə ilə bitib, onlara təbii ömrü sonadək yaşamaq müəssər olmayıb [3, s.513]:

*Zülmü birdəfəlik yadından çıxar,
Çünkü zülümkarlıq ömrü azaldar.*

Hamı məst edən içkini qınayır, dünya dinləri ona yasaq qoyur. İçki ailəni dağıdır, cəmiyyəti pozur, cinayətlərə yol açır. Nizami insana tövsiyə edir ki, ədəb doğuran ağılı məst etmə, içki ağılı düşməni sırasında yer alır, içki abını aparır, içki ağı aparır. Cəmiyyətin saf qala bilməsi üçün, göründüyü kimi, Nizami də içkiyə yasaq qoyur [1, s.187]:

*Ədəb doğuran ağılı məst etmə,
Qoyma sərçəyə şahin yem olsun.
Hər məqamda halal gələni meyi
Ağılına düşmənlik haram edibdir.
Mey nədir, abrın camına tökülə,
Axı ağılı adı can alan çeşmədir.
Mey cahanın dərdini aparsa da,
Xacə, içmə, axı ağılı da aparır.*

Nizami ideal cəmiyyətin (hamının şəhər-firavan-qorxusuz yaşadığı cəmiyyətin) formullarını təqdim edir. Bu formulların başında ədalət (nəyin necə olmasını göstərən prinsip) durur. Şair tapşır ki, faydasız bağları ürəyindən çıxar, zülmə yol vermə, ədalətə yol ver [3, s.168]:

*Faydasız bağları qır qəlbədən, yetər,
Zülümkar deyilsən, ədalət göstər.*

Hər insan davranışının başında ağılı durur. Nizami deyir ki, ağılı da üstündə ədalət durur. Şairin baxışında ədalət ən gözəl hünər (insani dəyər) sayılır [1, s.168]:

*Ağılı da hünərdən sayılır, baxsaq,
Ən gözəl hünərsə, ədli san ancaq.*

Cəmiyyət, ölkə asayişə qərq olar, əgər onu idarə edənlər düz adam olsalar, ədalətin yanında dursalar, insanların şəhər gününü düşünsələr, əliaçıqlıq göstərsələr. Bunları biz demirik, Nizami deyir [3, s.424]:

*Hökümdar ölçüylə bəxş edə gərək
Odu da, suyu da, güntək, buludtək.
Əliylə dürr saç a o, dənizlərə,
Dağlarda torpağı lələ döndərə.
Harda bayrağını ucaltsa göyə,
Kisədən paylaya bol-bol hədiyyə.*

Suçlu, pozucu insandan cəmiyyəti qorumaq üçün qanunu pozanların əl-ayağını yığışdırın qanunlar sirtləşməli, etdiyi pis əməldən dönənlər bağışlanmalıdır. İskəndər şahın adından Nizami buyurur [3, s.188]:

*Kim günah işləsə cəzaya çatar,
Peşiman olursa, ədlim bağışlar.*

Cəmiyyət ilə insan arasında doğruluq, düzgünlük olarsa, həm cəmiyyət udar, həm də insanlar. Nizamının qələmində cəmiyyət güzğüdüdür, nəyin pis və nəyin yaxşı olmasını o, çox gözəl bilir. Birinin qərəzsiz olaraq etdiyi iradlara dostcasına irad kimi baxmaq lazımdır. Demək, cəmiyyətin düzgün irad söyləyən fərdi başqasının bəyənilən və bəyənilməyən işləri önündə güzğü tutan fərd olur. İrad söylənən isə özünü sındırmalıdır, islah etməlidir [1, s.192]:

*Sənin eyblərini bir-bir sayaraq mən
Sənin yaxşı, pis işinə güzğü tuturam.
Güzğü sənin şəklini düz göstərirsən,
Özünü sındır, güzğünü sındırma.*

Dünyada Tanrı adlı gözəgörünməz bir hakim var. Onun gözündən heç nə itmir, zamanı gələndə üzə çıxır. Nizami deyir ki, ey insan, olduğun cəmiyyətdə gizli nə etsən, Tanrı onu üzə çıxaracaq, az verib çox almısan, çox aldığını geri alacaq. Gül əyri (dəyirmi) olduğu üçün yanında tikan var, neyşəkər (şəkər qamışı) düz olduğuna görə şirinlik tapıb. Demək, cəmiyyətdə işi əyri olanın qarşısına tikan (can və mal itkisi) çıxır, işi düz olanın qarşısına şirinlik (sayqı və uğur) çıxır. Bu ikisindən hansını seçmək konkret insanın öz işidir, öyüd verən və irad göstərən insanın işi deyil [1, s.190].

*Sənin gizli etdiyini sənə edəcəklər,
Az verib, çox aldığını (geri alarlar).
Gül əyri olduqdan tikani tapdı,
Neyşəkər düzlükdə şirinlik tapdı.*

Cəmiyyətdə özünü düzgün aparın insan heç nədən çəkinməz. Nizami yazır ki, əgər saxta olsan, onda halal ol, qızıl və yaqut kimi olsan, oddan çəkinmə. Belə ki, qızıl nə qədər odda yansa, bir o qədər ərintilərdən təmizlənər və özü yanmaz. Yaquta gəlincə, o, odda yanmır [1, s.102]:

*Əgər saxta olsan, onda halal ol,
Qızıl, yaqut olsan, oddan çəkinmə.*

Öz əməyiylə dolananlar, öz varlığından fayda alanlar cəmiyyətin sağlam düşüncəli adamlarıdır. Elələri də var ki, özgə malı ilə keçinən, yediyini sonra qusan barama qurdu kimidir. Birincilər cəmiyyətə komfort (hüzur) verir, ikincilər acı (dərd, bəla) verir [3, s.123]:

*Ancaq öz varınla ol coşqun ümman,
Götür öz faydanı öz varlığından.
Özünə ölüncə özün ol qonaq,
Ağac ol, özündən doğur qol-budaq.
Yedi özgə malın barama qurdu,
Nazildi barmaqtaq, yediyin qusdu.*

Nizami təklif edir ki, ölkəni bir hökmdar idarə etsin, yüz hökmdar yox, necə ki yağışın azı xeyir, çoxu ziyan gətirir. Müasir anlayışda bu o deməkdir ki, ölkə üçün prezident idarəçiliyi yaxşıdır, parlament idarəçiliyi yox. Qardaş Türkiyə bu yaxın keçmişdək parlamentli Respublika idi, orada tez-tez çevriliş olurdu, terror ölkəni, cəmiyyəti bezdirmişdi, minlərlə günahsız insan terrorun qurbanı olurdu. Türkiyə prezidentli Respublika olan kimi böyük iqtisadi, siyasi, hərbi uğurlara imza atdı, terrorun kökü də demək olar ki, kəsilib [4, s.249]:

*Yalnız bir tac ilə ölkə yüksələr,
Tacıdar çox olsa, el ziyan çəkər.
Yüzü yox, ölkəyə bircə şah gərək,
Yağış da çox olsa, zay olar əmək.*

Nizami cəmiyyəti bürüyən ədalətsizlik, zülm, özbaşınalıq, hünərsizlərin iş başında olması, hünər sahiblərinin layiq olduğu işdə olmaması, elminin elmsizə möhtac olması kimi mənfi hallardan heylsənir, bunları islah etməyə imkanı yoxdur. Odur deyir, kaş məndə elə imkan olaydı ki, kimsəni kimsəyə möhtac qoymazdım. Göründüyü kimi, Nizami dünyada hakim olan ictimai-siyasi düzənə (nizama) etiraz edir [3, s.40]:

*Elə bir ixtiyar olsaydı məndə,
Qoymazdım bəndəyə möhtac bir bəndə.*

Ölkəni, cəmiyyəti idarə edən şahlara Nizami üz tutub deyir ki, mənəsinə, taxtına güvənməsin, axı hər taxtın önündə bir tabut gedir və dağlar daş bağlasa da, düşünmə ki, bu daşlar qırılmaz, zaman gələ, o daşlar toza dönər. Demək, hər nəyin hökmünü verən, daşları toza döndərən zaman zalım şahı zalımların siyahısına, adil şahı da adillərin siyahısına salar [3, s.139]:

*Güvənmə taxtına sən, ey tacıdar,
Hər taxtın önündə bir də tabut var.
Güvənmə ki, dağlar çəkmiş daş hasar,
Elə zənn etmə ki, qırılmaz daşlar.
Döyüş zamanında işlərkən əllər,
Dağlardan toz qopar, titrər təməllər.*

Nəticə / Conclusion

Son olaraq bildiririk ki, insan və cəmiyyətə dair Nizaminin söylədiyi fikirlər bir məqalənin tutumuna sığmaz, bu ən azı bir dissertasiya mövzudur.

Ədəbiyyat / References

1. Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. (filoloji tərcümə edən Rüstəm Əliyev). Bakı: Qanun, 2014.
2. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. (poetik tərcümə edən Rəsul Rza). Bakı: Yazıçı, 1982.
3. Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə. (poetik tərcümə edən Abdulla Şaiq). Bakı: Yazıçı, 1982.
4. Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə. (poetik tərcümə edən Xəlil Rza). Bakı: Gənclik, 2002.

Человек и общество в поэзии Низами

Севда Новрузалиева

Доктор философии по филологии

Азербайджанский государственный медицинский университет. Азербайджан.

E-mail: sevdanovruzaliyeva@mail.ru

Резюме. В основе проблем, встречающихся в стихах Низами, лежит проблема человека и общества. В пяти своих произведениях поэт подходит к этому вопросу не с одной призмы, а с нескольких. Каждый раз он использует новые идеи, новые художественные приемы. Низами обсуждает отношения между человеком и обществом с точки зрения справедливости, правдивости, честности, помощи, щедрости, благочестия и гуманизма. В этом случае писатель перечисляет обязанности правителя, создает образ идеального правителя. Поэт очень хорошо знал, что без справедливого и благочестивого правителя дела в обществе не сложатся.

Ключевые слова: Низами, поэзия, человек, общество, гуманизм, справедливость, честность